

SZARAJEVÓ, 1986. ÉS AZUTÁN

B Á N Y A I J Á N O S

Nem ilyenkor íródik a vers.
(Pap József)

Az elmúlt másfél évtized a jugoszláviai (vajdasági) magyar költészetben két szakaszra osztható, bár nem hiszem, hogy az ilyen szakaszolásnak sok értelme van. Tény azonban, hogy az utóbbi másfél évtizednek van egy háború előtti és egy mostani (fél)háborús időszaka. Az első a bársonyosnak becézett diktatúra évtizedeinek utolsó éveiként tartható számon. Ezeket az éveket akár a háborúra vagy másként fogalmazva az ország – a második Jugoszlávia – széthullására való felkészülésnek is lehet tekinteni, amikor váratlanul (de kit ért ez váratlanul?) felszínre kerültek és elképesztő gyorsasággal, főként pedig erőszakosan felerősödtek az évtizedekig lefojtva tartott, visszafogott és tiltott – ezért indokolt a diktatúra szó használata – nemzeti meg vallási érzések, indulatok, ellentétek és gyűlöletek, a történelem örökös újraírásából fakadó sebek az akkor már halott Miroslav Krleža „balkáni kocsmájának” részeg éjszakájában. A második szakasz már ez a hosszan tartó, részeg kocsmái éjszaka, egy ország letörlése a geográfia és a politika térképéről, a háború, a népek üldözésének, a szenvedésnek és ezzel együtt az állítólag ezeréves népálmok valóra váltásának ideje, önjelölt Messiások, az Apokalipszis lovasainak kora.

Feltehető-e a kérdés, hogyan élte meg vagy hogyan élte túl (ha túlélte) a jugoszláviai (vajdasági) magyar költészet az utóbbi évtized e véres történetét?

A XX. század egyik idevágó autentikus történelmi tapasztalatát Czeslaw Milosz lengyel költő és emigráns fogalmazta meg, amikor arról írt,

hogy az ember nemcsak „közvetlenül érzékeli a történelem nyomását égből hulló tűz, idegen hadak inváziója, lerombolt városok stb. formájában”, hanem „a történetiség egy építészeti részletben, természeti formában, fában is megnyilvánulhat”. Az égből hulló, tűzzel szembeállított „tölgyfa”, mint a történelem két egyformán érvényes dokumentálása a költészet esélye a közlésre és megszólalásra, bár így, ilyen formában, aligha indokolja a fenti, kétségekkel megfogalmazott kérdést. Inkább azt bizonyítja, hogy a költészetnek van egy másik élete is, amiben nem a *másik*-ra, hanem a *van*-ra esik a hangsúly.

A jugoszláviai magyar költő ezt az autentikus történelmi és költészeti tapasztalatot nem könyvekből szerezte. Az elmúlt majd fél évtized során közvetlenül érzékelt az égből hulló tüzet, az idegen hadak és martalócok vonulását, a lerombolt városokat, a menekültek áradatát. Meg a forgalomba bocsátott „doktrínákat”: a nemzetieket és vallásiakat, a történelmi juss és az örökös kollektív veszélyeztetettség doktrínáit, melyeknek nevében sorozatosan követtek el körülötte és a háza táján erőszakot az erkölcsön, mégpedig nem most először, hanem az ismétlődésnek a balkáni kocsmákban érvényes törvényei szerint mindig újra és újra, mint ha a korábbi – költői és történelmi – tapasztalatok nem formálódhattak volna már nemegyszer írássá, könyvvé, gondolattá. Ez a közvetlen tapasztalat nem előnye a mi költőnknek, hiszen ugyanezt a tapasztalatot a könyvek és a képzelet útján is elsajátíthatták, akik eme elsajátításra fogékonyak. S ez nem kevésbé autentikus „tudása a történelemnek” a közvetlen tapasztalatnál.

Feltehető-e akkor valóban a fenti kérdés, amiben ott rejlik a számonkérés nyoma is?

Bármennyire is életközeli ez a tapasztalat, nem hiszem, hogy formába öntését, leírását, közlését számon lehetne kérni akár a költőn, akár a versen. Nem kérdezhetem sem a banalitás, sem a bagatellizálás veszedelme nélkül, hogy kifejezte-e a költő, a jugoszláviai magyar költő, az ismétlődő történelmi tapasztalatot, hogy dokumentálta-e versében a megélt és átélt borzalmat és szenvedést, hogy volt-e (*van-e*) a szavában akkora hangerő, hogy kiáltássá erősödve visszhangozza a szó az erőszakot és gyilkosságot, a bűnt és a városgyilkos robbantások zaját. S még az a „tölgyfa” sem kérhető számon, amiben, Milosztól (is) tudjuk, megnyilvánulhat a történetiség. Azért teszek félre mindenféle számonkérést és elszámoltatást a költészet dolgaiban, mert a vers nem a kollektív élmények szócsové, s a költő sem vehető ama kiválasztottnak, akinek megadatott a megnevezés és a kiáltás joga, vagy akár képessége és felelős-

sége. Ez nem jelenti, hogy a kiáltás vagy akár az egyetemes kiáltás érvényét veszítette volna a költészet világában. Csak annyit jelent, hogy nem kérhető számon a költőn. A vers ma nem a nagy remények jegyében születik: „heroizmusa kimerült”, mondja Czeslaw Milosz egy helyen. Honnan venném akkor én, vagy más, a számonkérés jogát és bátorságát?

Ha így félreteszem a banalizáló számonkérést, és a „jóakarát hermeneutikája” (Gadamer) alapján elfogadom, hogy „a beállítódás a meghatározó, amelyik az egymástól idegen horizontok összeolvasztásában érdekelt” (Kulcsár Szabó Ernő), akkor a kérdés egy másik dimenziója nyílik meg előttem, a költészet mint egyetemes érték dimenziója. Ha nem a költő individuális történelmi tapasztalatáról, ha nem az egyes versről beszélek, amelynek szavai más szavakra utalnak, és nem a valóságra, sem a történelemre, hanem arról a beállítódásról, „amelyik az egymástól idegen horizontok összeolvasztásában érdekelt”, tehát a költészetről, amely „ősidőktől fogva folyamatosan létező dolog”, és „a technikai forma alapján meghatározott értelemben tart fenn, illetve fejleszt tovább egy hagyományt vagy hagyományokat” (Radnóti Sándor), akkor eme másik dimenzióba lépve már jogosan kérdezem, hogy a mai nagy történelmi katasztrófa közvetlen érzékelése nyomán szó lehet-e még arról a furcsa képződményről, hogy „jugoszláviai (vajdasági) magyar költészet”, mely sajátosan köztes és ambivalens helyzetében létezését (ama *van*-ját) illetően mindig is gyanút keltett gyanakvásra hajlamos fejekben, függetlenül attól, hogy mint kisebbségi költészet különös „hagyományt és hagyományokat” „tart fenn” és „fejleszt tovább”, vagy csak az egyes versről lehet immár szó, ahol a horizontok összeolvasztásában érdekelt „beállítódás” még egyedülilletékes, a költői individualitásról, a nem nagy reményeket kergető költőről, aki lemondott a vers hasznáról és használhatóságáról, lemondott a próféta szerepéről, és az intimit, az iróniát, a groteszket, az abszurdot, a felismerhető utaltak hiányát választotta. És többé valóban nincsenek nagy reményei.

Van-e tehát a jugoszláviai magyar költészetnek mint igencsak furcsállott „kisebbségi” költészetnek a részeg balkáni kocsmá léthelyzetében még szava a világról és a világhoz, vagy elnémult a történelmi tapasztalat közvetlen élményének és a vers csüggesztő hasznavehetetlenségének terhe alatt? Így már csak az egyes költő tépett ruhája és összeroncsolt verse őrizné meg eltűnése fájó nyomait? Elképzelhető-e, hogy e kettős szorítás folytán egy évtizedekig létező és itt-ott még figyelmesen is ápolt, ambivalenciákban és ellentmondásokban konstituálódott költészet lassú felszámolása után már csak az emlékek maradtak meg, és helyette csu-

pán egyes költők vannak, tehát a költészet helyett személyes líratörténetek, amelyek bármennyire fontosak és jelentősek, beolvadnak egy másik értékrendbe, minthogy besorolást nyertek a homogénnek hirdetett nemzeti költészet értékrendjébe?

Nincs válaszom a kérdésre, de szorongással sem tölt el e költészet megváltozott helyzete. Válasz helyett – éppen a kérdést hangsúlyozandó – álljon itt egy rövid elbeszélés, a nagy elbeszélések dekonstruálása nyomán egy fázós és reménytelen kis történet. Az elbeszélés első színhelye az 1986-os, még elő Szarajevó, a folytatása a már jelképes háttérre vált, szétlőtt, legyilkolt város, romokkal és halállal.

Szarajevóban 1986-ban még béke volt. A nevezetes Európa Szálló patinás délutáni csendjében igazi török kávé mellé sárga szalú, erős hercegovinai dohány illett. S látni lehetett a hall ablakain leomló függönyök árnyékán azt a tartós mozdulatlanságot és bölcs nyugalmat, amiben csak a születés és a halál közé szorult *van* megélése értelmes cselekedet, minden más felesleges viszontagság. Akkor, 1986-ban, néhány évvel a háború előtt, a Szarajevói Költészeti Napok nemzetközi irodalmi rendezvényen a mai – az „akkori” – jugoszláviai (vajdasági) magyar költészetet mutatták be. Arra az alkalomra, ami végül semmiben sem volt kivételes alkalom, tájékoztató előszóval, a költők életrajzi és bibliográfiai adataival ellátott antológia jelent meg, költő vendégek érkeztek, irodalmi estet rendeztek, beszélgetést szerveztek a kisebbségi – akkor még nemzetiséginek mondott – költészet esélyeiről és reményeiről. Akkor, ott, Szarajevóban a beszélgetések tárgya a magyar költészet volt, ahogyan a kisebbségi költők művelték. A magyar költészet, amely természete és hagyománya, nyelve és beszédformája következtében *idegen* (nyelvű) költészet volt, a más nyelvű világban. Am ez senkinek sem okozott fejtörést. A verseket fordításban közölte az antológia, a bevezető szerzője szerint a könyv ezért inkább a fordítások antológiája, magyarul nyilván másmilyen lett volna, a beszélgetés is szerb nyelven folyt, az irodalmi esten szerbül olvasták a verseket, csak külön felkérésre hangzott el egy-két verssor magyarul. Ebben a helyzetben az idegenség érzete nemcsak a résztvevőket, hanem a közönséget, a hallgatóságot, az érdeklődőket is áthatotta. A részletek, a líratörténeti „tudás” hiánya szülte természetesen az idegenség ezen érzetét, ezzel együtt az „idegen horizontok összeolvasztásának” nehézségeit, a „beállítódás” bizonytalanságait, és ezért a beszélgetésekben főként csak általánosságok – persze nem mellékes általánosságok – hangzottak el. Az egész rendezvényen látszott a tájékozatlanság, a bizonytalanság, az ismereteket helyet-

tesíteni nem tudó „jóakarát”. Azonban a horizontoknak az idegenségben reprezentálódó távolsága a beszélgetés tárgya és a beszélgetők között nem tette sem feleslegessé, sem értelmetlenné a rendezvényt. Az idegenség érzése, a távolság nem szült otthontalanságot. Senkinek sem ment el a kedve a beszélgetéstől csak azért, mert az antológiával, a költőkkel, a versekkel a nevezetes Európa Szálló halljában honoló változatlanul félhomályos hangulatba hozott világ, a másik költészet világa, idegen, nem annyira rejtélyes és nem is annyira csillagokat néző, mint amilyen maga Szarajevó, és amilyenek akkoriban a szarajevói költészetek voltak. Az, hogy akkor ott Szarajevóban az idegenség természetes érzése szinte a fizikai törvények ellenére az otthonosság érzésébe fordult át, azért volt lehetséges, mert tiszteletben tartották a sokféleséget, a különböző költői irányzatokat és gondolatmeneteket elfogadták, az eltérő ízlések és tendenciák sokaságát megértették, a másféle értékek, értékítéletek, beszédmódok és hagyományok létezését akceptálták. Az akkor ott kialakult párbeszéd a jugoszláviai magyar költészet és a szarajevói sokféleségre épülő vers- és líratörténetek között a másság tiszteletben tartásának alapjain folyt és jutott el addig ameddig eljuthatott. Az akkori beszélgetés a költészetnek és a lírának csak magyarul vagy csak szerbül elmondható rejtélyes sávján túlra már nem léphetett át, onnan kezdődően az idegenek számára elérhetetlen világ kezdődött: a költészet lényege, ám hogy erről a lényegről a beszélgetésben nem esett szó, azért a beszélgetés még nem vált sem feleslegessé, sem felületessé. Egyszerűen mindenki elfogadta azt, hogy az elért szintnél tovább már nem merészkedhet a kalandorság vétkének felvállalása nélkül. És az sem tekinthető igazán zavaró körülménynek, hogy az így önmagát lehatároló beszélgetés vagy párbeszéd a költészetről hiányérzetet szült. Idegenség és hiányérzet, mindennek tetejében mégis otthonosság – ilyen érzésekkel zárulnak talán a világnak minden táján az efféle költészeti napok és nemzetközi költőtalálkozók. Nem valami reményteljesen. Mégis . . .

Egy teljes évtized telt el a szarajevói költői napok óta. Ennek az évtizednek az utolsó harmada a soha nem látott kegyetlenséggel vívott háború, amelynek során Szarajevót kilőtték, és felperzselték nemzeti létükben önmagukat veszélyeztetettnek hirdető martalócok, akiknek gazdája – hogy az egész kis elbeszélés abszurdá válhasson – szarajevói költő, jelentéktelen ugyan, de valamilyen költő. A martalócok és gazdájuk 1986-ban is ott éltek Szarajevóban. Miért volt és hogyan volt mégis lehetséges akkor az az ambivalens beszélgetés, a párbeszéd a költészetről, és éppen a (kisebbségi) magyar költészetéről. Mert ez volt soron az

akkor éppen érvényben lévő szólam szerint, közölhető a fintorgó válasz. Persze hogy ezért is. Az a kor megjátszotta a maga kis és nagy színházait, megteremtette a maga nélkülözhetetlennek vélt látszatait. Mégis, ezzel együtt, azért volt lehetséges az a beszélgetés, mert az akkori Európa Szálló nem szállodanév volt csupán, hanem egy-két ritka koponyában egy íratlan, de lehetségesnek vélt értékrend jelképe, egy olyan jelentés és értelem, ami költőket és gondolkodókat fűzött egybe valamilyen rejtélyes tükörrendszer működési szabályai alapján. Ebben a tükörrendszerben egymástól eltérő és idegen, ám belső forrásaikra óvatosan és féltékenyen ügyelő költészet- és líratörténetek jelentek meg akkurátusan elválasztva egymástól a tartalmas általánosságokat és az éltető sajátosságokat. Ebben az egymást és egymásban tükröződő értékrendben helye volt akkor a jugoszláviai magyar költészetnek, mint magyar költészetnek, valamint ebben a kontextusban az egyes – az akkor kiadott antológiában is leírt – líratörténeteknek. Aki egyszer is belenézett ebbe a tükörrendszerbe, az a komparatiztika egyik modern víziójával találta szemben magát, ahol nem két, hanem több autentikusságát építő költészet néz egymásba és látja meg önmagát. Tehát akkor ott, Szarajevóban még a sok együtt élő költészet – a szerb, a horvát, a szlovén, a macedón, az albán, a magyar – teremtett íratlan, de mégis elképzelhető és így működőképes értékrendet, és ez a gyenge szál az, ami lehetővé tette a kevesekhez szóló, ambivalens párbeszédet. Amikor Szarajevót lőtték, akkor ezt az értékrendet is célba vették, és lerombolták. Ennek a romba döntött, több kultúrát átható értékrendnek a romjain a rablót és gyilkost, ellenséget és árulót kiáltozók kis siserehada cseperedett fel nagy hirtelen, azt hirdetve, hogy a diktatúra öngazoló illúziója volt csupán az akkori párbeszéd lehetősége, egy pusztulásra ítélt világ agresszív önvédelme, ami mindig az éppen soros szólamokban, az éppen napirenden lévő tiltások és botrányok, az önmagát mindenben illetékesnek vélő ideológia és politika kirakata és illúzióvására volt csupán. Csakhogy a hosszúra nőtt árnyékú kiáltozók megfélemedeznek arról, hogy a kimúlt rendszerek, az összeomlott birodalmak sem a kultúrát, sem a költészetet nem temetik maguk alá. És arról is megfélemedeznek, hogy kiáltozásaikkal a régi rend szokásait és diszkurzusát folytatják.

De itt most nem róluk van szó. Ellenkezőleg, a fordulóra jutott költészetéről. A jugoszláviai magyar költészetéről. És ezzel együtt a régi Jugoszlávia térségeiben alkotott összes többi, ama szétvert tükörrendszert létrehozó költészetéről. Mert nemcsak a jugoszláviai (vajdasági) magyar költészet élte meg a maga Szarajevóját, mindenki, aki rendelke-

zett bizonyosfajta érzékenységgel, megélte ugyanazt. Ugyanazt a rombolást és ugyanazt a talajvesztést. És ezáltal mindenki fordulópontra jutott.

A jugoszláviai magyar költészet egyike volt az akkoriban Jugoszláviában alkotott költészeteknek, és ne feledkezzünk meg arról, hogy az akkori Jugoszlávia nem nemzetállam, bár a maga módján szocialista, ha nem is kimondottan „reálszocialista”. A rendszer kifogyott, és nem kerülhette el a kimúlást, de a nem nemzetállamból háború útján teremtődött nemzetállamo(cská)k az éppen hogy csak éledező többkultúrájú gondolkodást ellenségnak és árulónak hirdetve kulturális és költészeti értékrendeket számoltak fel, minek következtében a kisebbségi kultúrák és költészetek, az eleve furcsállottak és ambivalensek, így a jugoszláviai (vajdasági) magyar kultúra és költészet számára is merőben új élethelyzet teremtődött. Ebben az élethelyzetben már nem adatott meg számára a több kultúra együttéléséből származó védősánc. A tükörrendszer helyett egyszerre egyetlen tükörrel találta szemben magát, egy olyan tükörrel, amely nemzeti elvakultságában csak önmagát látja és önmagát nézegeti, nem hogy mást nem akar látni a tükörben, hanem a tükörrel gyújtópontot teremtve fel is perzseli a másként élőt és másként gondolkodót, a más hagyományt fenntartót és fejlesztőt. Az egykori idegenséget és otthonosságot ellentmondásosan egyszerre kinyilvánító érzés helyét mostanra a katasztrófa érzése foglalta el, és nem könnyű ebben a katasztrófahelyzetben verset írni.

Aki ma még abban a maradék országban versírásra adja a fejét, mégpedig magyarul, a magyar költészet érték- és hagyományvilágában, az valóban az égből hulló tüzet látja minden „építészeti részletben, természeti formában, fában”. S vannak még, akik verset írnak itt, kiteljesednek és születnek líratörténetek, mégpedig egyaránt a hagyományos modernség, a neoavantgárd, a posztmodern diszkurzusában, s sokan ezen eltérő stílus- és ízlésirányok határait átlépve formálják költői nyelvüket és világukat, ám a korábbi több kultúra teremtette értékrend romjai láttán érdekesebbé vált a hangjuk, csikorgóbbá a zenéjük, dísztelenebbé a szavuk, és most még nem lehet tudni, hogy ezen a fordulóponton, ebben az új helyzetben lehetséges-e még a jugoszláviai (vajdasági) magyar költészetnek mint természete és hagyománya szerint magyar költészetnek a fennmaradása és továbbélése, vagy éppenséggel sor kerül e kisebbségi költészetnek a homogénné kikiáltott magyar költészetbe való beolvadására, ami egyáltalán nem valami veszedelmes fordulat, hiszen a kisebbségi költészetek sohasem voltak mások, mint magyar költészetek, csak

éppen a magyar költészet volt mindig gazdagabb a kisebbségi költészetekkel, mégpedig mindaddig, amíg nem tekintette magát egy töről met-szetten homogénnek.

Nincs mit sajnálkozni a jugoszláviai (vajdasági) magyar költészet eme kétségekkel és kételyekkel, romokkal és fájdalokkal teli helyzetén, ezért nem tölt el engem szorongással a felmerült kérdés a jugoszláviai (vajdasági) magyar költészet létezését illetően, s ezért gondolom, hogy semmi okom nincs az elhamarkodott válaszadásra, inkább arra van okom, hogy Ács Károly és Pap József, Tolnai Ottó és Koncz István, Böndör Pál és Jung Károly, Brasnyó István és Fehér Kálmán, Szombathy Bálint és Tari István, Bata János és Géber László, Papp Tibor és mások alakuló és változó líratörténetéről szólnak. De hiszen rólok szóltam, mi-közben költészettörténeti háttérüket kívántam leírni.

